

Соціальні формації первісності *

В. Ф. Генінг

Способи виробництва, що змінюються, «можна означити, як прогресивні етапи економічної суспільної формації»¹

Стаття підсумовує результати дослідження проблеми правомірності внутрішнього розчленування способу виробництва первіснообщинної суперформації (див.: «Археологія», 1989, № 2, 3) на три соціальні формації: кровноспоріднену общину, родове суспільство та племінний лад. Коротко характеризуються основні ознаки суспільних відносин кожної соціальної формації та перехідних (кризових) періодів між ними.

Суспільні формації. Умовою позитивного вирішення проблеми виділення соціальних формацій первісності, як зазначалося у попередньому розділі, є виявлення ступеневого характеру розвитку продуктивних сил. Первісна суперформація досліджувалась через внутрішній розвиток матеріальної основи її способу виробництва — продуктивних сил. Щоб мати цілісну картину соціально-історичного розвитку суспільств трьох виділених ступенів, необхідно знати, як в умовах нових продуктивних сил люди змінювали спосіб виробництва, спосіб забезпечення свого життя², як трансформація продуктивних сил впливала на виникнення нових виробничих відносин³. Головне ж — встановити, якими на сучасному рівні розвитку соціально-історичного пізнання про первісність уявляються структура, історичний тип окремих суспільств минулого у межах виділених нами трьох ступенів розвитку первісних продуктивних сил.

При реконструкції системи виробничих відносин можливості археології більш обмежені, ніж при аналізі продуктивних сил. Та все ж вони не зовсім безнадійні, як вважають деякі автори. Можна виявити ряд безсумнівних фактів, що правлять загальними орієнтирами при дослідженні такої складної проблеми.

Так, розміри поселень та жител визначають, відповідно, розміри общин сімейно-господарських осередків, а за речовим складом могильників можна судити про майнову і соціальну диференціацію, розвиток обміну між суспільствами та общинами, про відокремлення ремесла в самостійну галузь та ін. Звичайно, конкретизація форм суспільних структур та відносин первісності реконструюється переважно гіпотетично, на основі етнографічних даних, писемних джерел, соціології та розуміння загальної логіки соціального розвитку. Сучасна наука досягла такого рівня розвитку знань про первісність, який дає змогу

* Продовження. Початок у № 2, 3.

¹ Маркс К. До критики політичної економії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 13.— С. 7.

² Маркс К. Злиденність філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 4.— С. 130.

³ Маркс К. До критики політичної економії.— С. 6.

Формація	Кровноспорідненої общини	Родового ладу
Економічна форма продукту суспільного виробництва	Необхідний продукт	Необхідний продукт + додатковий продукт для споживання в общині для розширеного відтворення народонаселення та забезпечення зростаючих потреб общини в усіх сферах
Форми власності	Колективна власність кровноспорідненої общини на знаряддя праці та здобуті продукти	Колективна власність родової общини (роду) на землю (водоймища), домашнє стадо та виготовлені продукти. Власність великих сімей на житло, начиння, дрібні знаряддя
Тип общини Господарський осередок	Кровноспоріднена община	Родова община Родова община
Суспільні підрозділи	Парна сім'я, община	Парна сім'я, велика сім'я, рід, община, фратрія, плем'я(?)
Інститут влади та управління	Старійшина общини	Старійшина общини, голова роду, рада роду, рада племені (?)
Основна формація	Колективна власність — індивідуалізація мисливства	Замкнутість натурального господарства родової общини
Основна сфера кризи суспільних відносин	Основна галузь виробництва	Сфера міжобщинного виробничого обміну (спілкування)
Структура соціально-історичного організму	Кровноспоріднена община — народ (?)	Родова община — рід (плем'я?) — народ

скласти більш-менш задовільну загальну характеристику соціальної структури певних епох і періодів. Ці знання і становлять основу характеристики суспільної організації та загальної соціальної структури суспільства, що характерна для трьох ступенів, виділених нами на основі аналізу продуктивних сил.

Далеко не завжди вдається обґрунтувати окремі зміни в суспільній організації чи логічно ув'язати явища, що спонукали зміну продуктивних сил і, як наслідок, — зміни у виробничих відносинах. Не завжди цей зв'язок прямолінійний, частіше він опосередкований, а найвірогідніше — це результат зміни системи в цілому. Тому зосередимось передусім на короткому аналізі окремих соціальних формацій як цілих соціальних систем (таблиця).

Доба кровноспорідненої общини. Привласнюючі форми господарства — мисливство та збиральництво — є основою виробництва, що ґрунтується на трудових зусиллях, переважно у сфері здобування та переробки їжі. Вже на цьому ступені розвитку общини стає необхідною заготівля їжі про запас, особливо на зимовий період. Через недосконалість знарядь мисливство найчастіше велося загоном, колективними зусиллями всіх працездатних членів общини.

Перехід на нову стадію зумовив зростання продуктивності праці і народонаселення. Чисельність населення не лише перевищувала чисельність неандертальців, але й стала причиною освоєння нових територій, зокрема в помірній і навіть прохолодній зонах. В цілому ж подальше підвищення продуктивності було ще дуже обмеженим, і хоч заселеність територій більш-менш стабілізувалася, судячи з деяких етнографічних даних та розрахунків біомаси, в помірній і холодній зонах не перевищувала 1 чол. на 100 кв. км. На півдні цей показник був вищим.

На новій стадії важливі зрушення відбулися в розвитку свідомості, зародження якісно нового інтелекту людини — здібності творчо мислити, абстрагувати та художньо відтворювати навколишню дійс-

Необхідний продукт + додатковий продукт для споживання всередині великосімейного колективу для розширеного відтворення народонаселення та забезпечення зростаючих потреб в усіх сферах — частина додаткового продукту, що відчужується, і набуває споживчо-вартісної форми

Колективна власність первісних сусідських общин на землю (ділянку, пасовиська, ліси, водоймища) та диких тварин
Власність великих сімей на знаряддя праці, виготовлену продукцію, тварин, садибу, житло, начиння

Первісна сусідська община
Велика сім'я

Царна сім'я, велика сім'я, рід, фратрія
Плем'я, союз (конфедерація племен)

Голова великої сім'ї, старійшина общини, Рада племені, воєначальник, народні збори

Колективна власність общини на землю та відокремлене господарство (виробництво та привласнення) великої сім'ї
Приватне привласнення частини додаткового продукту, що відчужується
Сфера розподілу та споживання продуктів суспільного виробництва

Первісна сусідська община — плем'я — союз племен — народ

ність. Про це свідчать знахідки пам'яток живопису, скульптури, музики тощо.

Епоха кровноспорідненої общини — це перша стадія існування сформованого соціуму, якому притаманні всі закони соціального розвитку. На зміну первісному стаду неандертальців приходять невеликі первісні общини пізнього палеоліту, що складалися, судячи з розмірів жител та поселень, з 3—5 шлюбних пар (причому серед членів подружжя були кровні родичі). Загальна чисельність такої общини не перевищувала 25—30 чол. Основою існування первісно-сімейної кровноспорідненої общини було єдине мисливське господарство, що ґрунтувалося на колективній формі мисливства — загонах. Разом з 6—7 мисливцями-чоловіками в загонах брали участь усі члени общини (дорослі, підлітки, діти — близько 10—15 чол.).

Очевидно, дикі плоди та рослини теж збирали усі члени общини, особливо коли їх заготовляли про запас. Община була основною соціальною групою, в якій зосереджувалась вся діяльність людей і характеризувалась повною тотожністю, єдністю економічних, суспільних, сімейних, споживчих відносин. В общині помітним був лише природний розподіл праці — за статтю та віком, — що й обумовлювало рівний розподіл продуктів колективної праці.

Очолював общину, організуючи її діяльність, старійшина — перший серед рівних.

Колективні форми діяльності, особливо в мисливстві, зумовили й колективну форму власності общини на знаряддя праці та їстівні ресурси. Лінгвістичні дані свідчать, що поняття власності, зокрема і на землю, в общині ще не існувало. Низька продуктивність праці могла забезпечити лише необхідний продукт, тобто задовольнити лише мінімальні потреби його виробників, переважно для їх простого відтворення. Незважаючи на більш-менш регулярне надходження, його постійний розподіл не був прийнятним.

В общині переважав обмін між природою та суспільством. Лише

закони екзогамії обумовили контакти між общинами — шлюбні стосунки. Під час шлюбу обмінювалися подарунками та, природньо, знаннями, зокрема з приводу виробничої діяльності. Саме таке спілкування поклало початок формуванню окремих суспільств як єдиних соціально-історичних організмів, в яких накопичували соціальний досвід, що ставав джерелом розвитку виробництва та нагромадження позитивних знань. Однак тривале (20—30 тис. років) існування кровноспорідненої общини як основного соціального осередку, безумовно, свідчить про дуже слабкі міжобщинні контакти. Тому й найперші соціально-історичні організми (СІО) були досить амфорними, мали двочленну структуру: община — СІО. До того ж община все ж набула більш-менш організаційного оформлення та стабільного складу, тоді як СІО — проста сукупність общин, що контактували між собою, — була несформованим та неусвідомленим утворенням, яке можна характеризувати як протонароди. У мовному відношенні вони становили лінгвістичні безперервності, що об'єднували спочатку представників однієї великої мовної сім'ї. В добу пізнього палеоліту, наприклад, індо-європейські та уральські мови складали ще одну недиференційовану мовну єдність.

У всесвітньо-історичному процесі доба кровноспорідненої общини означала, як уже вказувалося, початкову стадію розвитку соціуму. Це перехідна стадія від первісного стада на етапі формування людини та суспільства до соціуму як сформованої соціальної системи в її первісному вигляді — первіснообщинної формації з усіма якостями, притаманними соціальній системі в її початковому стані. Для цієї формації, з одного боку, характерна успадкована від попередньої системи ще значна замкнутість кровноспоріднених общин, слабкий зв'язок між ними, а відтак, значні відмінності матеріальних залишків пізньопалеолітичних пам'яток, навіть якщо вони розташовані досить близько. З другого — епоха кровноспорідненої общини виступає першою стадією первіснообщинної суперформації і їй притаманні загальні риси цієї суперформації, а також ряд специфічних особливостей, які дають змогу розглядати її як окрему формацію з власним способом виробництва. Можна назвати такі специфічні особливості способу виробництва епохи кровноспорідненої общини.

В галузі продуктивних сил є характерним для: *суб'єкта праці* — знання про поведінку тварин та навички, що використовувалися для полювання; знання та навички обробки природних матеріалів найпростішим механічним способом (ударна техніка), використання вогню для приготування їжі та обігрівання;

засобів праці — найпростіші ручні знаряддя з каменю, кістки та дерева з ударними та металевими функціями;

предмету праці — в органічній природі — дика фауна й флора; в неорганічній — камінь, кістка, дерево.

В галузі виробничих відносин:

недиференційованість суспільно-економічних відносин на базі співпадання родинних, сімейних, економічних та суспільних відносин, що обумовила основний суспільно-економічний осередок — *кровноспоріднену общину*;

рівний розподіл продуктів, виготовлених общиною, між її членами; відсутність обміну продуктами виробництва між общинами.

Тривалість стадії кровноспорідненої общини налічує декілька десятків тисячоліть. У субтропічній зоні Південного та Східного Середземномор'я ця стадія закінчилась близько 10 тис. років тому, в помірній — близько 6—7 тис., а на окраїнах ойкумени вона існувала до нашого часу (Австралія, південь Південної Америки, південь Африки, Північно-Східна Азія та ін.). На заключній фазі цієї стадії вже чітко визначалась нерівномірність історичного розвитку суспільств в окремих екологічних зонах. Прискореними темпами розвивались суспільства субтропічної зони — в сприятливих природних умовах раніше були вичерпані можливості мисливського господарства, що змусило населення освоювати нові форми існування — рибальство.

Проблема першого перехідного періоду. Щоб виявити дискретні ступені в розвитку продуктивних сил, треба встановити наявність перехідних періодів, що обумовлюються кризою попередньої системи та визріванням умов для виникнення нової. Ці два процеси досить добре простежуються в умовах першого перехідного періоду первісності.

Кризова ситуація потенціально закладена в самій суті мисливського господарства. Підвищення продуктивності праці пов'язане з удосконаленням організації та знарядь мисливства. Темпи зростання ефективності знарядь праці (значить, темпи вилучення з природи готових продуктів — тварин) і темпи відтворення природою диких тварин як предметів праці були різними. Ця диспропорція між засобами та предметами праці призвела до різкого скорочення поголів'я тварин, а отже, до кризи системи мисливського господарства. Спочатку це відбилось на його переорієнтації на інші види тварин — менших та рухливіших і відповідно — до зміни малорухливого мисливства пізнього палеоліту на кочові форми мезоліту. Виникає принципово новий тип знарядь — лук та стріли — перше складне знаряддя механічної конструкції. Однак ці зміни тільки поглибили кризу, бо чисельність тварин скорочувалась ще швидше. Крім того, кочовий спосіб життя значно обмежував можливість створення запасів продуктів харчування.

У мезоліті ширше впровадження у мисливство луку та стріл все більше обумовлювало розвиток тенденції індивідуальної трудової діяльності. Активнішою вона була на півдні, в субтропіках, де вища густина населення і менше великих стадних тварин, бо їх тут було винищено раніше, ніж в інших зонах.

Великі табуни диких коней, бізонів, зубрів та турів в теплій помірній зоні, стада диких північних оленів, що сезонно мігрували в холодно-помірній зоні, забезпечили тут розвиток стійких форм колективного мисливства ще на декілька тисячоліть. Часті перекочовування, пов'язані з об'їданням фауни, значно звужили сферу колективного доस्віду та спілкування, гальмували соціальний прогрес та поглиблювали загальну кризу системи кровноспорідненої общини.

Як бачимо, кризові явища першого перехідного періоду торкнулися передусім сфери прямого виробництва їстівних продуктів, особливо об'єктів мисливської діяльності (предмет праці) та способів їх добування, що в кінцевому підсумку призвело до застою та занепаду мисливського виробництва і зникнення общин з кровноспорідненими зв'язками.

Доба родового ладу.

Рибальство стало базою осілості, а осілість стала передумовою зародження землеробства та скотарства, перехід до яких принципово змінив характер їстівного виробництва. Окремі ділянки землі (водомища) перетворюються на постійні об'єкти прикладання трудових зусиль, стають предметами та засобами праці. Завдяки цьому первісна людина значно розширила свої знання про природні процеси. Землеробство та скотарство потребувало не лише знань з біології відтворення рослин та тварин, але й знань про навколишню природу, особливо пов'язаних з циклічністю (агрономія, клімат тощо).

Поглиблюються знання людини про якості природних речовин для обробки та виготовлення матеріалів нової якості (кераміка, шкіра, тканини, метал та ін.). Яким же чином кардинальні зміни в продуктивних силах викликали зміни в суспільних відносинах і сприяли формуванню нового способу виробництва?

Перехід до осілості після освоєння рибальства, а потім завдяки відтворюючим формам господарства був основою перебудови суспільних відносин. Зростання матеріальної забезпеченості розширило склад сім'ї, що включала вже 2—3 покоління і перетворилась у велику сім'ю. Родинні зв'язки між цими сім'ями пов'язували їх в общини, обумовлювали сумісну господарську діяльність в основній галузі і в кінцевому підсумку сприяли формуванню соціальної одиниці цієї доби — *родові общини*. Вона була основною господарською одиницею. Колективна

праця забезпечувала їй повну самостійність. У колективній власності таких общин перебували основні знаряддя праці, земля, водоймища, якими вони користувались, домашні стада та виготовлені ними продукти, які потім розподіляли між сім'ями. Сім'ї зберігали власність на сімейне майно, зокрема, на житло, на частину продуктів харчування. І хоча в такій общині виробничі відносини вже не повністю збігаються з статево-віковими, родинними, об'єднання людей у родовій общині як єдиному виробничому організмі забезпечує їм *первісно-рівний розподіл та рівність*. Це головна особливість суспільних відносин родового суспільства.

Однак основна відмінність общин нової доби від її попередньої форми не лише в кількісному розширенні. В ній все більшу роль відіграє *інститут роду*, сутністю якого є екзогамія та тотемне ім'я. Обидва ці принципи мали регулювати шлюбні стосунки, виключаючи з них найближчих родичів. Екзогамна група складалася з найближчих родичів, що належали до одного тотема. Та за звичаєм *усиновлення* до одного тотема входили не лише родичі по крові, і між ними також заборонялись шлюбні зв'язки. Тому належність до тотема та родинність по крові — поняття досить умовні. Інститут роду, безумовно, виник на базі економічної спільності — єдності общини. І спочатку рід та родова община збігалися. Та швидке зростання общин, зумовлене підвищенням продуктивності праці, збільшенням додаткового продукту спричинили процес їх подрібнення — відокремлення та формування нових общин, що зберігали, як правило, попередній тотем (родову приналежність). Так почалося роздвоєння даного соціального утворення: родова община як основна господарча одиниця не співпадає з *родом* — тотемом, регулятором шлюбних зв'язків. Це значно ускладнює систему відносин між общинами. Рід як сукупність общин, стає *верховним власником території* мешкання. Така структура мала і відповідний орган управління — *раду роду*, що регулювала відносини між спорідненими общинами та суперечності між общиною, з одного боку, і родом — з іншого.

Чисельність родової общини визначається системою господарської діяльності та природними умовами. Збереження близьких стосунків з дочірніми родами, а також необхідних зв'язків з неспорідненими групами (родами) під дією законів екзогамії призводить наприкінці доби до формування фратрій, а, можливо, і перших племен, у які розрослися роди. Родами керували представники родів (рада племені), що регулювали відносини з зовнішнім світом, а всередині — відносини щодо розподілу угідь. Але ця структура — плем'я на основі спорідненості — характерна, очевидно, для тих суспільств, де набагато збільшилась кількість родових общин, тобто значно збільшилась густота населення та суперечності у відносинах між окремими групами.

Зростаючі потреби людей постійно стимулювали соціальний прогрес в усіх сферах діяльності. На даному етапі (кінець мезоліту — перехід до неоліту) задоволення соціальних потреб первісних общин відповідно з розвитком об'єктивно могло забезпечити насамперед подальше розширення колективних форм діяльності. Такі передумови були створені всією сукупністю досягнень на другому ступені розвитку продуктивних сил, особливо основних галузей господарства — рибальства, землеробства та скотарства. Саме великі виробничі колективи при порівняно низькій продуктивності праці могли виступати гарантом існування самої людини, збереження людей від випадковостей голоду та смерті. Ця об'єктивна тенденція соціального розвитку — об'єднання великої кількості людей в межах одного колективу — розширювало сферу обміну соціальним досвідом для удосконалення виробничої діяльності.

Підвищення продуктивності праці в добу родового суспільства вперше обумовило явище *додаткової праці* (*додаткового продукту*), що створювався всією общиною за рахунок колективних форм праці. Цей продукт залишався в общині і забезпечував її розширене відтво-

рення. Швидко зростання населення в ранніх суспільствах з відтворюючими формами господарства — наочне свідчення виникнення нової системи відносин, за якої вперше значні трудові зусилля общини спрямовуються в сферу нехарчового виробництва. Однак все це відбувається в межах однієї общини, яка задовольняє свої потреби за рахунок власного виробництва, тому і обмін між общинами дуже обмежений, до того ж формування племені на принципах ендогамії ще більше звужує цей обмін.

Але в общині починає розширюватися статеві-віковий поділ праці та спеціалізація окремих членів на виконанні певних трудових операцій: в землеробстві — посів, догляд, збирання врожаю; в скотарстві — догляд за молодняком, випас; в ремеслі — виготовлення кам'яних знарядь, кераміки, тканин, шкір тощо. Все це поглиблює процеси поділу праці та обміну працею (досвідом) в общині. Через обмежений досвід та примітивний стан знарядь праці харчове виробництво продовжує спеціалізуватися в рамках однієї вузької галузі і певних географічних зон. Ця тенденція вже спостерігалась при формуванні рибальства, та ще більше — при зародженні землеробства в долинах річок субтропіків і скотарства на плато та рівнинах. Фактично це процес *першого великого поділу праці*, який однак (як свідчать археологічні матеріали), не забезпечив розвитку інтенсивного обміну. Навпаки, відносини між суспільствами з різними формами господарства залишились дуже обмеженими, що можна пояснити, мабуть, ще й надто незначною величиною додаткового продукту та натуральним характером общинно-родового господарства, орієнтованого на самозабезпечення.

Ранні форми землеробства в долинах річок використовували природну родючість землі, яка щорічно поновлювалась і не потребувала значного вдосконалення знарядь праці. Продуктивність господарства залежала не так від вдосконалення способів обробки землі та знарядь праці, як від чисельності працівників. Оскільки кожен з них виробляв певну кількість продуктів, що перебільшувала необхідну потребу, то величина сукупного додаткового продукту общини прямо залежала від її кількісного складу. Чим він був більшим, тим більшим був обсяг додаткового продукту (праці), що давало змогу общині використовувати харчові ресурси з метою розширеного відтворення населення, а додаткову працю — з метою розвитку нехарчового виробництва — ремісничого. Аналогічно розвивалося і спеціалізоване скотарське господарство.

Система відносин і форма господарської діяльності доби родового ладу забезпечувала переважно лише *просте, кількісне розширення виробництва*. Воно стимулювало ріст населення і додатковий продукт, таким чином, не відчужувався від общини, а споживався нею як необхідний продукт на основі первісно-рівного розподілу. Ріст народонаселення та густота його розселення — фактично *перший демографічний вибух* після утвердження соціальної системи, — добре підтверджують археологічні дані: кількість та розміри неолітичних та енеолітичних поселень (площа і потужність культурного шару) набагато перевищують знахідки доби мезоліту, при тому, що мезоліт майже вдвічі перевищує наступну епоху за тривалістю. Перехід до родового ладу забезпечив чи не десятикратне збільшення чисельності населення. Зросла не лише густота раніше заселених територій, оскільки вона тепер не лімітувалась як джерело харчування, а залежала від відтворюючої продуктивності господарства. Збільшилися й території, заселені людьми в помірній та холодній зонах.

Вперше окреме суспільство — СІО — набуває достатньо чіткої тричленної структури: 1) родова община — нижня ланка, виробничий колектив; 2) рід — верховний власник території та автономний підрозділ більш тісно пов'язаних між собою родових общин зі своїм верховним органом — радою роду; 3) СІО — сукупність родів, пов'язаних постійними шлюбними та іншими стосунками, на базі яких люди *усвідомлюють* свою єдність — *свій народ* (свої люди). Це стало основою виді-

лення етнічної свідомості і формування перших чітко відокремлених етнічних спільностей, значна схожість господарства, способу життя та складу культури яких обумовлювалася тісними та тривалими зв'язками.

Однак, імовірно, не кожен подібну культуру і відповідно етнічну спільність можна інтерпретувати лише як окремі гілки мовних сімей, наприклад, індоевропейської — слов'янську, романську, іранську тощо, чи у фінно-угорської — пермську, угорську тощо. Це були, звичайно, спільності перехідного типу між спільностями великих етномовних сімей та найближчими пращурами сучасних народів. Деякі гілки сформувались як групи близьких спільностей лише в наступну добу в результаті докорінного переформування всіх попередніх.

Другий перехідний період. Рибальство, як основа господарства на початку розвитку родового суспільства, особливо в екологічних умовах лісової смуги Євразії, де не було умов для впровадження раннього землеробства та скотарства, набуває застійного характеру і співіснує з мисливством та збиральництвом. Відтворюючі галузі (землеробство та скотарство в основному на другому ступені) розвиваються як вузько спеціалізовані, максимально використовуючи місцеві природні умови. Така своєрідна монокультура досить швидко забезпечила зростання продуктивності праці, але в свою чергу, й обмежила можливості подальшого суспільного просування вперед. Продукти основної галузі не могли стати *базою для обміну між общинами*, фактично зберігався та переважав обмін між суспільством і природою, а обмін в СІО (археологічній культурі) і особливо між ними був надзвичайно обмежений.

Вузька спеціалізація та замкнутий натуральний характер виробництва в кінцевому підсумку привели до кризи родового ладу, занепаду його господарства. Оскільки система способу виробництва родового суспільства не сприяла розширенню контактів та обміну матеріальними продуктами і виробничим досвідом, то воно переживало кризу передусім у сфері обміну. В багатьох суспільствах з відтворюючою формою господарства почалося поступове «затухання» виробничої діяльності та деградація соціального життя, особливо на окраїнах цивілізації. Така доля спіткала, мабуть, більшість балканських культур та трипільську культуру України. Зрештою пережили застій та занепад всі ранні суспільства з відтворюючими формами господарства, до того ж не лише в основних, а й в усіх галузях господарства. Навіть така сфера, як рання металургія, галузь з великим виробничим потенціалом, також зазнала глибокої кризи — наприклад, кольорова металургія Балкан⁴.

В центрах тодішньої цивілізації — на Близькому Сході, особливо в долинах річок, кризу вдалося швидко подолати.

Доба племінного ладу.

Ступінь комплексного господарства та палеометалу. Принципово нове зрушення у галузі техніки та знань на даному ступені розвитку було досягнуто лише в металургії міді (бронзи), а потім і заліза. Ці досягнення дуже важливі, бо кремій як сировина для виготовлення знарядь практично виходить з ужитку, поступово замінюється і шліфовані знаряддя з м'яких порід каменю. Добування руд і виробництво металу з них є одним з основних напрямків діяльності. Більшість знарядь праці та предметів озброєння виготовляють з металу. Саме на цьому ступені широко формується комплекс зброї, переважно металевої. Військова справа стає органічною частиною соціальної структури.

Таким чином, комплексність, комбінування з просторово-часовим розподілом окремих ланок трудової діяльності є загальною ознакою даного ступеню розвитку продуктивних сил.

Доба племінного ладу — це закономірна стадія в розвитку первісності, ступінь, що сформував передумови для виникнення класового

⁴ Черных Е. Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии.— София, 1978.— С. 273—276.— Рис. 118.

суспільства, перехід до нових специфічних форм існування додаткового продукту — споживчо-вартісного. Останнє пов'язане з відчуженням додаткового продукту (праці) від безпосереднього виробника та привласненням його окремими особами чи групами, що не брали участі в його виробництві, тобто одержували *регулярний нетрудовий дохід*. Ця ситуація виросла на первісних традиціях і стала основою експлуататорської власності на засоби виробництва та відносин приватновласницької експлуатації класового суспільства.

Подолання кризи вузькоспеціалізованих господарств родового суспільства стало можливим завдяки виникненню *нових технологічних форм в комплексній структурі суспільного виробництва*. Традиції самозабезпечення, дуже розвинені в родовому суспільстві, змусили його всебічно розвивати всі галузі господарства — землеробство, скотарство і навіть мисливство та рибальство, а також ремесла. Тепер уже пріоритет надавався *раціональному співвідношенню різних видів господарської діяльності відповідно до природних умов мешкання общин*. Відбувся своєрідний перехід до мікроспеціалізації, що давало змогу не лише розширити обмін між суспільством та природою, але й (що головне) кожній общині (суспільству) *виробляти специфічну продукцію та включати її у сферу обміну між общинами та СІО*.

Криза родового ладу, суспільно-економічним осередком якого були родові общини, інколи досить численні, призвела до розпаду їх на окремі, господарчо самостійні, великі сім'ї. Цьому сприяло вдосконалення знарядь праці та нові форми господарювання, що дозволяли існувати меншим виробничим колективам. Та це відокремлення ще не означало їх повного економічного поділу. Окремі великі сім'ї (не лише родичів) продовжували мешкати на території одного поселення і разом володіти землею. В *користуванні сімей* перебувала лише земля як предмет праці (оранка тощо), але нерідко колективними зусиллями будувалися та експлуатувалися іригаційні споруди, розчищався ліс, розорювалася цілина і т. ін. Колективним був при цьому і перерозподіл, хоч продукція, яку одержували з таких ділянок, належала лише великій сім'ї, як і худоба, присадибна ділянка та житло з господарськими будівлями. В колективному користуванні залишалися пасовиська, водяні та лісові угіддя тощо.

В такій структурі общини нового типу, яку називають *первісною сусідською общиною*, вперше виділяється внутрішній, в господарському відношенні відокремлений, структурний підрозділ — велика сім'я. Цей *дуалізм становить основну суперечність доби — колективну власність на землю і приватне привласнення сім'ями результатів праці*. Та самі сім'ї за структурою ще не були приватно-власницькими утвореннями — це нерідко досить великі колективи, де (що дуже важливо) відносини між сім'ями ще були відносинами приватних власників.

Подолання цієї суперечності становить основний зміст соціально-економічного розвитку між первинною та вторинною суперформаціями, між колективною та приватною власністю на основні засоби виробництва, що переносить центр ваги цієї суперечності в сферу *розподілу засобів виробництва та споживання продуктів виробництва*. З одного боку, ця суперечність розв'язується шляхом еволюції великої сім'ї, виділення з неї окремих моногамних сімей зі своїм господарством, які і втілюють приватно-власницькі основи; з другого, — цей процес розвивався інтенсивно передусім у виробництві за рахунок удосконалення знарядь праці. В інших умовах приватними власниками могли лишатися й великі сім'ї.

Зростання населення в добу племінного ладу обумовило виникнення нових общин, організованих насамперед на основі територіальної єдності, єдності володіння землею — основним джерелом існування. Це порушувало попередній порядок організації — принцип родинності, тому й інститут роду вже не міг виступати верховним власником території родинних общин, бо й самі общини втратили родову структуру. Новий тип общини (первісної сусідської) вимагав постійного регулювання від-

носин між общинами. Об'єднання кількох общин утворює нову, вищу структуру — *плем'я*, органом якого стає рада (або вождь), що обирається з числа старійших общин (або за старою традицією — родів).

Основна функція племені як верховного власника території — регулювання відносин із зовнішнім світом, конфліктних ситуацій з приводу порушення територіального суверенітету або образи, вбивства членів племені. Конфлікти усуваються шляхом переговорів, нерідко й воєнних сутичок.

Для організації воєнних походів обираються воєначальники, з'являються та все більш поширюються засоби ведення війни — *комплекс озброєння*. Подальший соціальний розвиток ускладнює племінну структуру — з'являються союзи та конфедерації племен і відповідно члени їх рад, а також ієрархія малих та великих воєначальників. Інколи, вищим органом влади стають народні збори.

Інститут племені зміцнювався, все більш чіткими ставали функції його політичної надбудови, що зароджувалася. Органи цієї надбудови здійснювали розподіл влади та управління. Інститут племені виступає попередником державної структури класового суспільства. В цілому структура окремого суспільства цієї доби мала переважно тричленну організацію: низова ланка — первісна сусідська община — основний виробничий осередок; середня — плем'я — верховний власник території групи общин, консолідованих в соціальній (особливо воєнній), деяких господарських та культурній сферах; верхня ланка — народ як СІО — сукупність племен, об'єднаних загальними інтересами володіння та захисту території спільного проживання, економічними зв'язками, що виникали на цій основі. Ця спільність нерідко, особливо в період небезпеки ззовні чи, навпаки, власних завоювань, перетворювалась в союз (конфедерацію) племен. Таким чином, вперше СІО (народ) як автономна суверенна соціальна спільність створює потестарно-політичну організацію — союз племен. В такому значенні цю структуру можна розглядати як прообраз державності.

Прогрес суспільного виробництва і відповідне зростання додаткового продукту, ускладнення соціальної структури, воєнні сутички — все це спричиняє виділення особливої групи людей, наділених функцією регулювати відносини між колективами та процес розподілу додаткового продукту. За традицією вона зосереджується в руках старійшин, а потім і вождів племен. Додатковий продукт уже не весь розподіляється між общинниками, замість добровільного відчуження та вкладу розподіл переходить в *традицію обов'язкового дарунку* надлишків продуктів. Воєнні сутички, набіги, загарбання майна та людей стають способами перерозподілу додаткового продукту між общинами. Воїни, і особливо воєначальники, утримуються за рахунок общинників, а з появою постійних дружин їх воєначальники наділяються певною владою над общиною, члени якої особисто залежать від них.

Таким чином, в процесі еволюції соціальної структури виникають певні привілейовані прошарки племінної організації, які привласнюють більшу частину додаткового продукту, отримують регулярні нетрудові доходи, використовуючи їх для зміцнення своєї влади та збільшення багатства.

Для повної характеристики історичного типу виробничих відносин доби племінного ладу слід розглянути і еволюцію загальної економічної форми продуктів праці та виробничих відносин, процесів відчуження та привласнення додаткового продукту. «Тільки тією формою, в якій додаткова праця видавлюється з безпосереднього виробника, відрізняються економічні формації суспільства, наприклад, суспільство, побудоване на рабстві, від суспільства найманої праці»⁵.

В цілому суспільне виробництво племінного ладу поступово досягає урівноваженості в обміні між суспільством та природою, з одного боку, і між общинами та суспільствами — з другого. Тому необхідний

⁵ Маркс К. Капітал // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— Т. 1.— Кн. 1.— С. 213.

продукт, як і раніше, становить значну (більшу) частку суспільного виробництва, але й частка додаткового продукту зростає в усіх галузях виробництва. Одна його частина залишається для внутрішніх потреб великої сім'ї: для розширеного відтворення власного населення, розширення господарської діяльності, забезпечення зростаючих потреб. На цій стадії стає престижною наявність прикрас. Вони є показником соціального стану і їх виготовлення нерідко набуває досить значних масштабів, стимулюючи виробництво та обмін в общині.

Друга частина додаткового продукту, що відчужується від общини (мабуть, все ж менша), набуває *споживчо-вартісної форми* — провісник нових суспільних відносин класового суспільства, в якому виробництво також підкорене ще забезпеченню потреб, тобто направлене на створення споживчих, а не мінових вартостей⁶. В цілому ж для племінного ладу характерним є порушення принципів первісного рівного розподілу за працею та рівності, що були характерні для родового суспільства.

Вперше чітко спостерігаються процес відчуження частки продукту від його виробника (общини, великої сім'ї) та привласнення цієї частки неродинними групами, іншими общинами. Племінному ладу притаманний специфічний *історичний тип первісно-колективного відчуження*. По-перше, основою суспільного виробництва продовжують залишатися колективні форми власності, але в сфері розподілу первісна рівність порушується. Причини цього — дуалізм основного соціально-економічного осередку — первісної сусідської общини, племінна структура, яка формує привілейований прошарок племінної та воєнної аристократії, що регулярно привласнює нетрудові доходи. Особливістю даної стадії на ранньому етапі є те, що структурно аристократія ще не відокремлюється від великих сімей і навіть общини, тому нерідко додатковий прибуток потрапляє навіть не в руки однієї особи, а надходить до великої сім'ї або общини. Таким чином, додатковий продукт відчужується від одного колективу і нерідко споживається іншим, меншим.

Відчуження додаткового продукту виникає на основі специфічних форм особистої залежності та позаекономічного примусу. Особиста залежність рядових общинників від воєначальників та дружини розвивається в міру зростання (досить швидкого) воєнних сутичок. Воєначальники та воїни не брали участі у суспільному виробництві, жили за рахунок общини. Захищаючи общинників від зовнішнього нападу, вони таким чином забезпечували стабільність виробничого процесу. З посиленням воєнних сутичок та переселень (особливо на другому етапі племінного ладу), коли загарбання нових земель забезпечувалося передусім за рахунок вдалих військових дій, воєначальники, що їх очолювали, стають верховними власниками захоплених територій, присвоюють собі право розподілу їх між общинами. Все це ставило рядових общинників в залежність від воєначальників, що привласнювали більшу частину здобичі і, крім того, отримували від общин певну частину виробленого нею продукту для себе та своїх воїнів.

Розвивається також специфічна форма добровільно-примусового відчуження у вигляді постійних обов'язкових дарунків продуктів праці общини племінній аристократії за традицією, що склалася ще в родовому суспільстві, коли додатковий продукт концентрувався та розподілявся родовими старійшинами серед членів роду. На новій стадії цей продукт зосереджується часто в руках племінної аристократії, а сама традиція стає вихідною ланкою позаекономічного примусу.

Первісно-колективний тип відчуження на певному етапі суспільного розвитку в надрах племінного суспільства, заснованого ще на колективних формах виробництва та власності, породжує значний суспільний прошарок племінної аристократії, що отримує ре-

⁶ Маркс К. Критика політичної економії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 46.— Ч. 1.— С. 435, 463.

гулярні нетрудові доходи та має певну владу над общинами, які з переходом до нової стадії розвитку використовуються також для відчуження в свій рахунок власності на землю та обкладення населення даниною. В цьому основна особливість суспільних відносин формації, що розглядається. Як було показано, суперечності племінної стадії концентруються головним чином у сфері розподілу та споживання додаткового продукту, призводять до нерівності і поділу суспільства на два протилежних класи.

В розвитку племінного ладу можна виділити два основних періоди, які межують на початку *другого великого суспільного поділу праці*, не лише у виробничій сфері, але й в усьому суспільному житті. Починається цей процес відокремлення ремесла від сільського господарства, спочатку лише у найскладніших галузях (головним чином металургії, а в ранніх суспільствах півдня і у будівництві), що перетворюються на економічно самостійні виробництва, на яких спеціалізуються окремі великі сім'ї та общини. Подібний поділ виникає і в суспільній структурі — війна стає постійним фактором, і воєначальники виділяються з основної маси общинників. Війна для них і їх дружин стає постійним промислом⁷. Саме на цьому етапі племінна структура чітко набуває рис та функцій, характерних для ранньої державної організації.

На цьому ж етапі відокремлюються і «служителі культу» — шамани, жерці тощо. Жрецькі функції також захоплюють окремі особи, виростає особливий клас, що нерідко володіє чималою власністю, зокрема в сільськогосподарському та ремісничому виробництвах.

З початком другого великого суспільного поділу праці виникає глобальна перебудова складу СІО, їх переоформлення в результаті масових переселень. Всі народи світу якоюсь мірою переживають на цій стадії свого розвитку «добу великого переселення». Саме в такому аспекті другий великий суспільний поділ праці виступає вирішальним фактором переходу до нового суспільства, коли родо-племінний лад, за словами Ф. Енгельса, «був зруйнований поділом праці та його наслідком — розколом суспільства на класи»⁸.

В цілому завершальний етап епохи племінного ладу можна визначити як «військову демократію» — етап, коли «війна і організація для війни стають тепер регулярними функціями народного життя»⁹.

Вихід з кризової ситуації родового суспільства, виникнення та розквіт нових форм господарювання та суспільної організації племінного ладу обумовили бурхливе зростання народонаселення, яке можна охарактеризувати як другий демографічний вибух. Треба ще з'ясувати темпи та масштаби його розвитку. Імовірно, на початку доби розквіту племінного ладу чисельність населення перевищувала попередню не менш, ніж у 8—10 разів. Після значних міграцій в період виникнення племінного ладу стабілізуються зв'язки окремих груп (общин) та виникають нові міжгрупові етнічні спільності (мегрео): у вигляді великих окремих племен, пов'язаних тісними шлюбними та культурними зв'язками, але організаційно не оформлених племен; у вигляді постійних союзів племен. Етнічні формування цієї доби зазнають чималих змін, але в цілому спостерігається значна етнічна консолідація окремих груп. В добу первісності ця консолідація досягла вершини, відмінності всередині одного народу стерлися майже повністю.

На початку етапу військової демократії кризові тенденції — застій в розвитку перших примітивних форм комплексного господарства (особливо тенденція відокремлення ремесла від сільського господарства, впровадження прогресивніших форм в основних галузях) та суперечності племінної організації (тенденція відокремлення воєначальників і дружини), а також перенаселення окремих територій — спричи-

⁷ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 159.

⁸ Там же.— С. 163.

⁹ Там же.— С. 159.

нили міграцію величезних мас населення. Почалась доба «великого переселення народів» та повсюдного (і неоднорідного) переоформлення союзів та конфедерацій племен, на базі яких формувались нові народи. Основою їх формування була спільна власність на землю, яку, як правило, треба було завоювати, та спільне військо (ополчення). В таких формуваннях, як правило, були «вищі та нижчі» племена та родові групи, що разом із встановленням системи панування та підкорення населення завойованих земель і створювало передумови для формування держави та класових відносин. Цим і завершується процес історичного розвитку первіснообщинної суперформації.

В. Ф. Генинг

СОЦИАЛЬНЫЕ ФОРМАЦИИ ПЕРВОЫТНОСТИ

Статья завершает исследование проблемы (см.: «Археология» № 2, 3) выделения отдельных стадий в первобытнообщинной суперформации как трех прогрессивных социальных формаций или социально-исторических эпох (в историческом знании) (таблица).

Эпоха кровнородственной общины — первая социальная формация сформировавшегося общественного человека. Унаследовала ряд черт прошлого, но главное, содержала все компоненты социальной структуры — производство, общественную организацию и духовную сферу. Основа хозяйства — охота и собирательство. Для системы производственных отношений характерно:

недифференцированность общественных, экономических, родственных, семейных отношений, на базе чего и формируется кровнородственная община;

уравнительное распределение продуктов между общинами, членами общин и отсутствие обмена между общинами.

Продукт общественного производства имеет форму необходимого, способного удовлетворять в основном естественные потребности общины и обеспечивать ее физическое воспроизводство. Завершается эпоха кризисом охотничьего хозяйства.

Эпоха родового общества — переход к новым видам хозяйствования: рыболовству, земледелию, скотоводству. Основной производственно-экономической ячейкой становится *родовая община*, объединяющая большие семьи. Коллективный труд в общине с половозрастным разделением труда обеспечивает первобытно-уравнительное распределение продуктов и равенство сородичей. Формируется собственность рода на территорию обитания, а при количественном росте — сегментация, экономическое обособление частей, появление совета рода. Со временем родовая община перерастает в племенную организацию.

Достигнутый уровень продуктивности общественного производства (особенно в пищевой сфере) обеспечил образование прибавочного (избыточного) продукта, и как следствие, быстрый рост народонаселения (первый демографический взрыв), возможность выделения большего рабочего времени для занятий в ремесленном производстве и накопления продуктов для обмена, который однако оставался слабым. Пищевое производство в целом развивалось как узкоспециализированное (в одном виде) соответственно природным условиям (первое крупное общественное разделение труда), не стимулировало интенсификацию обмена и привело к кризису родового общества.

Эпоха племенного строя — образование комплексных форм хозяйства, интенсивное развитие ремесла и обмена обусловили экономическое обособление большой семьи (домохозяйства) и объединение их в первобытных соседских общинах со свойственным им дуализмом и внутренним противоречием (земля общая, производимые на ней продукты — частные, принадлежащие домохозяйствам, как и основные орудия труда). Формирование общественной иерархической структуры: община — производственная ячейка; племя — объединение общин, собственников территории; союз племен — объединение всего народа, обеспечение его суверенного существования. Власть и управление постепенно узурируются отдельными родами и семьями.

Противоречия общественных отношений сосредоточены в сфере распределения и потребления общественного продукта, где нарушается равенство и возникает прослойка людей, не занятых постоянно производительным трудом (старейшины, воины, вожди, жрецы и т. п.).

Часть прибавочного продукта приобретает *потребительско-стоимостную* форму — предвестник классовых отношений. Это специфически первобытно-коллективный тип отчуждения и присвоения.

Приход к классовой суперформации начинается со второго крупного общественного разделения труда во всех сферах — производстве, общественной организации и духовной жизни.

V. F. Gening

SOCIAL FORMATIONS OF THE PRIMITIVE SOCIETY

The final publication from a series (see "Arkheology" No. 2, No. 3, 1989), the paper deals with the problem on distinguishing three progressive social society formations or social-historical epochs (in the historical knowledge) in the primitive society.

Epoch of consanguineous community — is the first social formation of the developed social human. It inherited a number of features from the past, but at the same time contained all components of the social structure: production, social organization and intellectual sphere. Hunting and gathering were the basis of the economy. A system of production relations was characterized by:

— nondifferential character of social, economic, relative and family relations which underlie a formation of a consanguineous community;

— equilized distribution of products between communities, representatives of the community and the absence of the exchange between communities.

Product of the social production has a form of necessary which is able to satisfy mainly the natural requirements of the community for its physical reproduction. The crisis of the hunting crowns the epoch:

Epoch of the stem society is a transition to new forms of economy: fishing, agriculture, cattle breeding. A stem society which unites large families has become a main productive-economic cell. Collective labour in the community with sex-age division of labour provides primitive-equal distribution of products and equality of the relatives. Property of the family forms in the inhabited territory, its growth in the number promotes segmentation, economical isolation of parts, appearance of the family council. In due course it develops into the tribal structure.

Productivity of the social production (especially in the food sphere) achieved the level when a surplus (excess) product appeared which encouraged a quick growth of population (first population explosion), possibility to spare much time for crafts and for accumulation of products for exchange which though remains weak. Food production developed on the whole as a narrow-specialized one in compliance with natural conditions (1st large labour division), which however was not accompanied by intensification of the exchange. This resulted in the crisis of the stem society.

Epoch of the tribal system, a summation of complex forms of the economy, intensive development of craft and exchange were the basis for economical isolation of a large family (a household unit) and unification of such families in primitive society neighbouring communities with their duality and inner contradiction (the land is common while the products produced on it are individual belonging to household units as well as the main labour tools). Social hierarchic structure formed: community is a productive cell; tribe — unification of communities, territory owners; union of tribes — unification of all people, guarantee of their sovereign existence. Power and management bodies of this structure are gradually usurped by particular families.

Contradictions in social relations are concentrated in the sphere of distribution and consumption of the social products where equality is violated and there appeared a stratum of people not constantly engaged in the productive labour (elders, warriors, chiefs, priests, etc.).⁵ Therefore a part of a surplus product acquired a consumer cost form, a precursor of class relations. It is a specifically primitive collective type of alienation and appropriation.

Transition to class superformation begins from the 2nd large social division in all spheres — production, social organization, spiritual life.

Одержано 13.03.89.